

РОЛЬ СУФІЙСЬКИХ ТАРИКАТІВ В ІСЛАМІЗАЦІЇ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА

Актуальність теми дослідження. Останнім часом, у зв'язку із зростанням суспільної активності суфійських організацій, відчувається помітне загострення інтересу до цього релігійно-філософського напрямку ісламу. Відновлення діяльності неосуфійських громад спостерігаємо і на теренах України. З огляду на багатостолітні традиції функціонування суфійських тарикатів на землях Кримського півострова та їх непересічну роль у поширенні ісламу серед місцевого населення, відродження цієї течії в АРК є не тільки ймовірним, але вповні очікуваним. Динаміка розбудови мусульманської мережі, множинність нині діючих мусульманських інституцій та загострення боротьби між ними є тими чинниками, що здатні активізувати суфійську присутність на теренах України. Тож аналіз історичної ролі суфійських тарикатів постає актуальним як з точки зору висвітлення специфіки ісламізації Кримського регіону, так і для дискусії щодо можливої реінтеграції суфізму у поліконфесійний простір Автономії.

Рівень розробки проблеми. Особливості діяльності суфійських організацій в Криму викликають значний інтерес серед дослідників. Різні аспекти даної проблеми висвітлені в працях С.Абубакарова, Є.Бахревського, О.Бойцовой, В.Возгріна, С.Дружиловського, М.Кулюшина, В.Лубського, Г.Мирського, В.Наумкіна, Е.Емірова, О.Яроша, А.Яшлавської та ін.

Мета і завдання дослідження. Об'єктом дослідження є поширення та діяльність суфійських тарикатів у південному регіоні України. Метою пропонованої статті є аналіз провідних тенденцій у закріпленні та функціонуванні суфійських тарикатів на теренах Кримського півострова; її завданнями: а) показати специфіку суфізму як філософсько-містичного напрямку в ісламі; б) висвітлити роль суфійських братств у справі поширення ісламської віри в Криму; в) узагальнити значення суфійських інституцій у суспільному та культурно-релігійному житті регіону.

* Лавринович Олена – асистент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету (м. Київ).

Основний зміст статті. Суфізм постав як унікальний містико-аскетичний напрям в ісламі, численні суфійські терміни і практики витворювалися в середовищі ранніх мусульманських містиків і подвижників. Так само, як і в традиційному ісламі, Коран був відправною точкою суфійських вчень, а вихідним згущенням релігійних почуттів ісламських містиків було відчуття безкінечної дистанції між людиною і Богом, між земним і трансцендентним. Але унікальним осердям суфізму стає переконання у можливості подолання цієї дистанції і максимального наближення до Бога шляхом самопізнання, звісно, при врахуванні того, що «істина – Бог» неосяжна.

Середньовічна арабська думка сприяла формуванню в серед. VIII – на поч. IX століття оригінального суфійського вчення про містичне пізнання (*ма'ріфа*) як діалогічне спілкування між людиною і Богом – спілкування зовсім в іншій спосіб, ніж обмислений у філософських традиціях. Суфії вчать про необхідність доповнення чуттєвого і раціонального знання знанням інтуїтивним, визнають рівнодопустимість раціонального та ірраціонального осягнення істини. На їх думку, розум (араб. – «*акл*») відіграє позитивну роль лише в обмеженій сфері пізнання, відтак суфії повсякчас нагадують, що слово «*акл*» походить від терміну «*ікал*» (пута, тенета, стриноження), а тому серце (а не розум) є головним джерелом пізнання – серце, в якому проявляє себе Божественна присутність. Метою містичного пізнання стає єднання з Абсолютом шляхом перетворення людини в точку самовідвернення Єдиного буття, у Знання-Буття, де істина і є буттям, збіжністю, співпаданням тимчасової та вічної іпостасей буття. Згідно вчення суфізму, у взаємовідносинах Бога і людини внутрішня природа суфія є не пасивним сприйняттям Бога, а активною дією.^{1[1]}

Наближення (шлях) до Бога складається, за вченням суфіїв, з низки етапів: шарй'а – тарйка – хакйка (де кожен етап є сходинкою, підготовчою до наступної): *шарй'а* – підтримка релігійного благочестя; *тарйка* – богоспомин (зикр), «об'їздка душі» (рйāда); *хакйка* – бачення Істини. Знання про Бога можливе у двох видах: опосередковане ('*ілм*) – знання Корана і Сунни, і безпосереднє (*ма'ріфа*) – знання особисте, натхненне, набуте в містичному досвіді. Саме поняття богонатхненного знання (*ма'ріфа*) відіграє центруючу роль у суфійській концепції. Сходження до нього відбувається через т. зв. «стоянки» (*макāmāt*, одн. *макām*) або «стани» (*ахвāl*; одн. *хāl*) – поняття, які означають різні стадії процесу богопізнання, що досягаються завдяки старанності в суфійській практиці.^{2[2]} Стоянки відтак утворюють комплекс

1[1] Див.: Роузенталь Ф. Торжество знания / Ф. Роузенталь [пер. с англ.]. – М. : Главная редакция восточной литературы, изд-во «Наука», 1978. – С. 158-192.

2[2] Эрнст Карл. Суфизм. – М., 2002. – С. 139.

дискретних психічних та етичних властивостей, які набуваються та розвиваються з бігом часу; вони є не фіксацією результату пізнання, а засобом закріплення стану (*ахвал*) спілкування з Богом, який суфій переживає у процесі інтуїтивного пізнання, коли відчуває Божественну присутність в собі.^{3[3]} Тож досягнута стоянка не скасовує попередні, а ніби переходить у «власність» суфія як його набуток (*макāsīb*), і притому є даром вищих сил, а не підсумком лише власних зусиль.

Перші суфії були мандруючими дервішами, без жорстких об'єднань інституційного типу. Перебіг історії свідчить, що до X століття формуються перші суфійські об'єднання та центри. Суфійські центри називалися *рібат* і слугували своєрідними монастирськими притулками для аскетів-мандрівників. Характерний поділ на ролі наставника та учня був наразі відсутній. З часом все більшого значення набувають притулки для шейхів та їх учнів, на основі яких і створюються суфійські братства.^{4[4]} Суфійські ордени самоідентифікують себе здебільшого ланками безперервного ланцюгу духовної наступності, що бере свої витoki від перших часів ісламу, – ланцюгу, де пророк Мохаммед був першим суфійським наставником.

Роль суфійських братств у суспільному житті оцінюється неоднозначно. В межах соціологічних і політологічних підходів найпоширенішим лишається твердження, що суфізм, особливо через суфійські ордени, був одним із головних шляхів поширення ісламської віри. Суфії, мандруючи країнами і різними теренами, діяли як місіонери, залучаючи племена і народи в лоно ісламу за допомогою свого прикладу, переконання та проповіді.

Варто зауваги і те, що суфійські ордени з'являються під час найвищої могутності арабських країн – слідування аскетизму стало відповіддю на розкіш та продажність політичної влади. Стосунки між суфіями та правителями від самого початку мали двозначний характер: речники суфізму застерігали проти споживання багатств, здобутих шляхом, який суперечить ісламському праву, але водночас деякі з них й самі користувалися благами правителів, спонукаючи останніх до прийняття рішень на основі етичних і релігійних міркувань.

Що стосується діяльності суфійських братств на території Криму, то дотепер чи не найважливішим джерелом історичної інформації про них лишається книга турецького мандрівника і суфія Евлії Челебі «Книга мандрів

3[3] Там само. – С. 140.

4[4] Степанянц М.Т. Исламский мистицизм / М.Т. Степанянц. – М. : Издательство „Канон”, 2009. – С. 10.

(Сейяхатнаме)», який відвідав Крим в середині XVII століття.^{5[5]} Ще одним значимим джерелом є праця російського вченого В.Д.Смирнова «Кримський ханат під верховенством Оттоманської Порти до початку XVIII століття» (1887 р.),^{6[6]} присвячена династичній та зовнішній політиці Кримського ханату. Дослідник посилається також на існування значної кількості матеріалів, що знаходяться у турецько-татарських джерелах.

Оговоримо, що серед істориків немає єдності щодо початків присутності ісламу на територіях нинішньої України. Відомі напівлегендарні твердження середньовічних мусульманських авторів XI-XIII ст. (ал-Марвазі, ал-Ауфі, ал-Гарнаті тощо) про те, що іслам був присутній на Русі ще до часу її хрещення. Утім домінуючою є думка, що поширення ісламу на українських теренах розпочалося не в хозарській і Києво-руський період, а значно пізніше – у золотоординську добу. В 1239 році війська хана Батия завоювали степову частину півострова та включили її в статусі улусу до складу Золотої Орди. Є свідчення, що саме суфії навернули в іслам хана Узбека (1312-1342 рр.), який обійняв престол, будучи ще язичником. Саме від цієї події і бере свій початок процес ісламізації місцевого населення та перетворення ісламу на державну релігію (про що досі свідчить прислів'я «*Дін Узбектен колди*», тобто «*Релігія дісталася нам від Узбека*»).^{7[7]} Центром ісламізації було місто Єскі-Юрте.^{8[8]} Звісно, що нова релігія не перемогла відразу в усіх прошарках населення, і навіть у XV столітті елементи язичництва у масовій свідомості, побуті і культовій практиці були ще явними. Але той факт, що процес ісламізації Криму (від другої половині XIII століття) відбувався при активній участі суфіїв, свідчить про помітний вплив на політику Золотої Орди суфійських тарикатів.

У 1385 р. Тамерлан розгромив Золоту Орду, що стало приводом для створення кочовою знаттю Криму власного *юрту*. Міжусобна боротьба між феодалними угрупованнями тривала фактично до середини XV ст. і закінчилася перемогою Хаджі-Гірея, який заснував незалежну Кримську державу. Значення цієї історичної події для розвитку власної культури кримського народу важко переоцінити, адже століттями вона лишалася відкритою для зовнішніх впливів, залежною від мінливих соціально-економічних і політичних умов. З моменту свого становлення Кримське

5[5] Див.: Evliya Celebi. Seyyahatnamesi. – Istanbul, 1928; Эвлия Челеби. Книга путешествий. – Симферополь, 1996.

6[6] Див.: Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб, 1887.

7[7] Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 129.

8[8] Там само. – С. 134.

ханство знаходилося між двома могутніми сусідами – турками й генуезцями. В другій половині XV ст. воно підпадає під турецький вплив. За висновком дослідників, у цей період завершується становлення ісламу на півострові.^{9[9]} Відзначимо, що одним із головних методів розповсюдження ісламу в цей період була підтримка ханською адміністрацією суфійських подвижників, які будували *текке* (суфійські монастирі, обителі дервішів), засновували вакуфні комплекси, зводили млини і навіть торгові лавки.

Традиційно вважається, що протягом XII-XIV ст. у суфізмі склалося 12 основних *усул* чи материнських братств. На Кримському півострові були представлені, як місцеві суфійські братства, так і шість із материнських тарикатів: *йасаві́я* (XII ст.), *хальваті́я* (XIV ст.), *маулаві́я* (XIII ст.), *накибанді́я* (XIV ст.), *кадірі́я* (XIII ст.), *сухраварді́я* (XII-XIII ст.).

Ще протягом XIII століття, внаслідок монгольського просування на Захід, яке потягло за собою масову міграцію населення, до Криму з території Середньої Азії потрапляють представники цілого ряду дервішських груп (*дервіші* з перськ. – «бідні»). Мусульманські мандруючі ченці, які трималися аскетичного способу життя, були об'єднанні в релігійно-суфійський рух *бабаї* (від тюрк. *баба* – «батько», «глава»). Окрім безпосередніх членів, до цього руху входили представники материнських тарикатів, наприклад *йасаві́я*.^{10[10]}

Одними з перших культових споруд на Кримському півострові стали *текке-дервіш* – притулки мусульманських мандрівних монахів. Старовинне *текке*, зведене приблизно в XV-XVI в м. Гезлев (Євпаторія), яке на той час було культурним та релігійним центром Кримського ханства, і досі лишається унікальною і єдиною в Європі історично-архітектурною пам'яткою такого типу.

В релігійно-політичному житті Кримського півострова значну роль відіграв і тарикат *колечлі*, поширений в його північно-східній частині. Його прибічники володіли багатьма *текке*, що називалися серед найкращих.^{11[11]} Одне з поселень в цьому районі – Кара Алп – турецький мандрівник Евлія Челебі називає «селищем татарських сопу, чи суфієв, послідовників святого Ахмеда-ефенді з Колеча», а ряд селищ, де проживали суфії, визначає як

9[9] Див.: Бойцова Е. Ислам в Крымском ханстве. – Симферополь, 2007. – 133 с.

10[10] Див.: Абдульвапов Н. Суфизм и начальный этап активного распространения ислама в Крыму // Культура народов Причерноморья: научный журнал. – Симферополь. – 2006. – № 79. – С. 100-149

11[11] Пржелецкий П. Крыльцо как атрибут фанатизма мусульман // Кавказ. – 1862. – № 93.

«область селищ Колеч», що вказує на багаточисельність даного братства.¹²[12] На думку деяких дослідників, колечлі – це одне з відгалужень тарикату *накибанді́я*.¹³[13]

Значна кількість кримських об'єднань суфіїв були послідовниками шейхів Кемаль-ата і Чабан-ата зі Старого Криму, яких називали «*маулана*», що вказує на їх приналежність до тарикату *маулавійа*, який був заснований близько 1240 р. Джалал ад-Діном Румі в Малій Азії і став суто турецьким регіональним братством. Століття потому, в Коньє, це братство називали *джалалійа*.¹⁴[14] Суфіїв ордену Маулавійа ще називали «кружляючими дервішами», а про їх богослужіння, що супроводжувалися співами і ритуальними танцями, в Європі ширилося чимало легенд.

У Кафі-Феодосії діяли члени ордену *йасавійа*, заснованого Ахмадом Ібрахімом Алі з Йасі, які проповідували іслам серед кочових тюркських народів, прямуючи від Туркестану до Малої Азії та Криму. Засновники тари катів, будучи освіченими й авторитетними людьми, давали настанови і закликали людей до благочестя та помірності в мирському житті.

Жодного сумніву немає в тому, що представники ханської династії в Криму також були прихильниками суфійського вчення. Відомо, що аскетичної практики додержувався Мухаммед-Гірей (1515-1523). Хан-суфій Іслам II Гірей (1584-1588) – дервіш, який багато років провів у Стамбулі, згодом (у 1574 р.) – переселився в Бурсу, де займався виключно духовним удосконаленням, і лише через десять років (1584 р.) потому стає кримським ханом. Хаджі Гірей (1588-1608) – чудовий музикант і талановитий ліричний поет – був відлюдником та жив біля садів Качі. Мехмед-Гірей IV (1641-1644 рр. та 1654-1666 рр.) очолював братство маулевійа, вбирався в одяг суфіїв та влаштовував суфійські збори, був автором віршів суфійської тематики. Поблизу Бахчисараю він побудував обитель братства, а після позбавлення титулу хана – подався до Дагестану і став дервішем.¹⁵[15] Суфіями та поетами були і хан Селім Гірей (пом. в 1704 р.), який чотири рази займав престол, і хан Менглі II Гірей (1724-1730). Значної шани набув у населення хан Крим-Гірей (1758-1764), який помітно виділявся серед попередників тим, що проводив власну політику (недарма деякі історики

12[12] Evliya Celebi. Seyyahatnamesi. – Istanbul, 1928. – Т. 7. – Р. 599, 688.

13[13] Див.: Бахревский Е.В. Суффизм в Крыму (по материалам «Книги путешествия Эвлии Челеби»). // Бахчисарайский историко-археологический сборник / ред. сост. И.Н.Храпунов. – Вып..1. – Симферополь, 1997. – С. 395-402.

14[14] Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991. – С. 162.

15[15] Evliya Celebi. Seyyahatnamesi. – Т.7. – Istanbul, 1928. – Р. 623, 692-697.

стверджують, що по його смерті настала і політична смерть Криму¹⁶[16]). Чимало уваги приділяв Крим-Гірей розвитку науки та мистецтва, за його життя Бахчисарайський палац «наповнився книгами та рукописними трактатами», а його любов до музики увійшла в легенди.¹⁷[17]

На значне поширення суфізму в Криму вказує не тільки присутність та розгалуженість суфійських братств у більшості поселень Криму (так, наприклад, в Бахчисараї – 9 текке, Кафі (Феодосія) – 7 текке, Карасубазарі (Білогорск) – 4 текке, Керчі – 1 текке, Ак Месджіті (Сімферополь) – 3 текке, Гезлеві (Євпаторія) – 3 текке), а й велика кількість послідовників в усіх прошарках суспільства. За свідченням Челебі, «їх до 40 тисяч – єдинопобожників суфіїв», « ... з роду тих, хто носить рубище, живуть в Криму, це – віддані закохані...».¹⁸[18] І ще: «На кримському острові знаходиться разом 21 тисяча соборних і кварталних мечетей. В цих молельнях вночі та вдень татарські суфії віддаються молитві та зикру». ¹⁹[19]

Із утвердженням суфізму на Кримському півострові пов'язане вшанування «азизів» – так називалися могили святих, що були місцем поклоніння та зцілення від різних недугів. Серед них, наприклад, могила Хизр-ефенді, аскета і муджахіда; Якуб-ефенді, могила якого знаходилася біля мечеті дервішей. Відомі також *азизи* на території Косьмо-Даміанського монастиря, Інкерманського печерного монастиря, в селищі Високе, де *азиз* являє собою розвалини стародавнього православного храму Успіння Богородиці. На думку Ісмаїла Гаспринського, багато *азизів* були вшановані ще в християнські часи, а греки, повернуті в іслам, «зберегли пам'ять про місця, що здавна шанувалися, і навчили інше населення такого ж шанування, хоча і в зміненому, ісламізованому вигляді».²⁰[20]

Після приєднання Криму до Російської імперії ісламські релігійні інститути продовжували функціонувати ще деякий час. Але невдовзі дається знаки імперська політика Катерини II. Після видання 8 лютого 1783 року

16[16] Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. – СПб, 1887. – С. 114.

17[17] Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 254-255.

18[18] Evliya Celebi. Seyyahatnamesi. – Т.7. – Istanbul, 1928. – Р. 607.

19[19] Там само. – Р. 511-512.

20[20] Гаспринский Исмаил. «Крымские азизы» [Электронный ресурс]. – Доступ к электронному ресурсу: <http://www.crimealine.tik.com.ua>.

маніфесту «Про прийняття півострова Крим, острова Тамань і всієї Кубанської сторони під Російську державу»²¹[21], був проведений камеральний опис, що зафіксував на півострові наявність 1518 мечетей, 21 текке, 25 медресе, 26 мектебе. Вже на початку ХІХ століття з Криму були вислані авторитетні представники мусульманського духовництва та окремі мурзи із заборонаю можливого повернення. З 1829 року заборонено контактувати з будь-якими духовними інститутами Туреччини, через що мусульманське населення Криму за відносно короткий час втратило свій найосвіченіший прошарок. Кілька років потому (1836 р.) забороняється допускати на територію Росії дервішів з-за кордону, внаслідок побоювань їх значного впливу на російських мусульман. Ця заборона не стосувалася кримських суфіїв, адже ті були підданими Російської імперії і невід'ємною частиною ісламських інститутів Криму, але перервала їхній зв'язок із зарубіжними суфійськими центрами. До кінця ХІХ ст. мечеті і медресе були фактично спустошені, мережа текке скорочена. Наприкінці ХІХ століття, як вказує видатний просвітник і літератор Ісмаїл Гаспринський, суфії в Криму вже складали локальну групу місцевих жителів, які дотримувалися аскетизму та високої моральності.

На початку ХХ століття і за ранньо-радянської доби суфійські общини ще продовжували діяти на території Криму. Та, на загал, войовничо-атеїстична політика влади більшовиків на початку 20-их років м.ст. мала катастрофічні наслідки для буття ісламу в Криму: знищувалися зиярати, зносилися надгробні пам'ятники, закривалися й руйнувалися медресе і мечеті, нищилася ісламська література. В 1944 році, внаслідок депортації кримських татар, існування суфізму на території Кримського півострова припинилося.

Повернення кримськотатарського народу на свої батьківські землі означило і новий етап розвитку суфізму на теренах України. Його найсуттєвішою ознакою є трансформація суфізму та поява неосуфійських організацій. Термін «неосуфізм», який останнім часом активно увійшов у науковий вжиток, позначає сучасну «переорієнтацію суфійської традиції». В соціальному вимірі переорієнтація суфізму проявилася в тому, що суфійські тарикати стали основою реформаторських соціальних рухів в ісламському світі, метою яких було проголошене очищення ісламу від чужинських нововведень та здійснення суспільних перетворень, заснованих на принципах і засадах ісламу. Паралельно відбувається і процес модернізації організаційних форм суфійських тарикатів.

Однією з найбільш відомих та потужних суфійських структур у наш час, яка являє собою конгломерат декількох тарикатів – Ріфайа, Кадірія й Накшбандія, є група «Аль-Ахбаиш». Ця структура організаційно та юридично оформлена у вигляді організації «Асоціація ісламських благодійних проєктів», а

21[21] Див.: Полное собрание законов Российской империи. – Т. ХХІ. – 897 – 8

в СНД його учасників називають «*хабашийти*». Офіційна доктрина *хабашиитів* ставить за мету формування основ ліберального ісламу, його адаптації до норм і стандартів громадянського суспільства, протидію поширенню радикальних й екстремістських течій ваггабітського напрямку в ісламі.

Нова конфесія в Україні все ще перебуває у процесі становлення. Ініціаторами реєстрації в Криму автономних громад хабашитського напрямку є випускники Київського Ісламського університету при Духовному управлінні мусульман України (ДУМУ), очолюваного шейхом Ахмедом Тамімом. Основний напрямок діяльності даного руху – відкриття мечетей і молитовних будинків, встановлення зв'язків з навчальними закладами, забезпечення роботи дитячих садків і шкіл, налагодження контакту між мусульманами в Україні та їх близькосхідними єдиновірцями, дотримання принципу толерантності у відносинах з не-мусульманами. Станом на 1 січня 2011 р. у підпорядкуванні ДУМУ налічувалося 111 релігійних організацій, 56 з яких зосереджена в Херсонській області.^{22[22]} Діяльність неосуфійських тарикатів у сучасній Україні зосереджена більшою мірою на суспільно-політичних аспектах, аніж на містичному вченні і релігійній практиці, що засвідчує вірогідність посилення їх впливу в мусульманському середовищі, сповненому соціальних очікувань.

Висновки. Відтак доходимо висновку, що суфізм, починаючи з середини XIII ст. і до початку XX ст. набув значного поширення і був одним із напрямів утвердження й легітимації ісламу на Кримському півострові. Діяльність суфійських тарикатів протягом всього періоду суттєво впливала на суспільне життя корінного населення. Відродження суфійських общин і братств після періоду їх цілковитого видалення з території півострова є непростим і суперечливим процесом. Поширення суфійських тарикатів, які діяли в минулому на теренах Криму, наразі не сталося, хоча досить ймовірним так є і в майбутні роки. Культурна та просвітницька діяльність суфіїв, їх ініціативність і готовність до навчання бажаючих, незалежно від етнічної належності та віросповідання, а також неабиякий інтерес до суфізму, що прокидається в різних прошарках мусульманського і не-мусульманського населення, є, на нашу думку, запорукою майбутнього відновлення перерваних суфійських традицій.

Анотації

^{22[22]} Релігійна панорама. – 2011. – №1.

У статті **О.Лавринович «Роль суфійських тарикатів в ісламізації Кримського півострова»** розглядаються тенденції поширення та форми діяльності суфійських інституцій в Криму, їх роль у суспільно-політичному і культурному житті регіону.

Ключові слова: іслам, тарикат, суфізм, суфійське братство, хабашизм.

В статье **Е.Лавринович «Роль суфийских тарикатов в исламизации Крымского полуострова»** рассматриваются тенденции распространения и формы деятельности суфийских институций в Крыму, их роль в общественно-политической и культурной жизни региона.

Ключевые слова: ислам, тарикат, суфизм, суфийское братство, хабашизм.

In the article by **E. Lavrinovich "The Role of Sufi Tariqas in the Islamization of the Crimean Peninsula"** the author examines trends of distribution and forms of Sufi institutions in the Crimea, their role in the socio-political and cultural life of the region.

Key words: Islam, Tariqa, Sufism, Sufi orders, Habashizm.
